

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ - 2014» атты
IX халықаралық ғылыми конференциясы

IX Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ - 2014»

The IX International Scientific Conference for
students and young scholars
«SCIENCE AND EDUCATION-2014»

2014 жыл 11 сәуір
11 апреля 2014 года
April 11, 2014

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«Ғылым және білім - 2014»
атты IX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
IX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«Наука и образование - 2014»**

**PROCEEDINGS
of the IX International Scientific Conference
for students and young scholars
«Science and education - 2014»**

2014 жыл 11 сәуір

Астана

УДК 001(063)
ББК 72
Ғ 96

Ғ 96

«Ғылым және білім – 2014» атты студенттер мен жас ғалымдардың IX Халықаралық ғылыми конференциясы = IX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2014» = The IX International Scientific Conference for students and young scholars «Science and education - 2014».
– Астана: <http://www.eni.kz/ru/nauka/nauka-i-obrazovanie/>, 2014. – 5831 стр.
(қазақша, орысша, ағылшынша).

ISBN 978-9965-31-610-4

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001(063)
ББК 72

ISBN 978-9965-31-610-4

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті, 2014

АРҒЫННЫҢ ІШІНДЕГІ ҚАРАУЫЛ РУЫ ЖӨНІНДЕ

Аяпова Д.Б.Бикенов А.Х.
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
dianasko@mail.ru

Қазақ шежіресі – тарих ғылымындағы халқымыздың шығу тегін, таралуын баяндайтын тармағы. Шежіре қазақ, түрікмен, қырғыз, моңғол және т.б. халықтар арасында ауызша сақталған. Шежіре дәстүрлі білім құбылысы ретінде табиғи түрде қалыптасып, сан ғасырлар бойы ауызекі айтып, әңгімелеу мәдениеті жағдайында жетіліп, жалпы әлеуметтік, қоғамдық сипат алып жалғасып, ұрпақтардың рухани құндылықтары мен халықтың біртұтас этникалық өмірсүру жалғастығын баяндап, ұзақ дәуір бойынан берідегі ұлт тарихының терең тамырын тануға қызмет атқарды. Шежірелік баяндаулар жоғарғы құрмет статусын білдіретін түсініктің бірі ретінде халық санасына бекіген "жеті ата" ұғымының қасиеті мен оның генеалогиялық маңызы зор.

«Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер, Жеті атасын білмеген құлағы мен жағын жер», - деген жүйелі сөз көп мағынаны білдіреді. Сондықтан да біздің ата- бабаларымыз өз ұрпақтарына жеті атасының аты-жөнін, атамекенін, өз руынан шыққан белгілі батыр, би, жақсылардың есімін айтып, үйретіп отырған. Бұл жолды қазақтың аяулы әрі білімдар перзенті Дінмұхамед Қонаев та ұстанған. Өзінің «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты кітабында былай деген; «Ал енді өзіме дейінгі жеті атамды қуалап айтсам былай; Жолын- Нұрамбет- Азынбай- Қонай- Жетібай- Меңліахмет- Дінмұхамед»[1,166.].

Ата- бабаларымыз жеті атаға дейін қан араластырмайды, туыстық қалыпты бұзбайды. Сегізінші атадан бастап жаңа ру атын белгілейді. Бұл үшін сол атаның ақсақалдары мен билері, ел ағалары ру мүшелерін шақырып, боз бие сойып, баталасып, осымен жеті атаға толып, бұдан былай қыз алысып, қыз берісетін құдалыққа рұқсат ететін жол ашады. Бұл дәстүр- текті, дені сау, таза ұрпақ өсуінің кепілі. Осындай текті ұрпақ өсіру тәрбиесін бұрынғылар ертеден- ақ білген және оны қатты қадағалап отырған.

Орта жүздің қабырғалы атасы –Арғын. Ғалымдардың Арғын жөнінде дәйекті, бір тоқтамға келген тұжырымдамалары жоқ. М.Қашқари «Арқұн –жабайы жылқыдан шыққан (қашқан) үй байталының құлыны: ол бәйгеге түскенде ең жүйрік ат болады» дейді[2, 110 б.]. Арғын тайпасының рулары бүкіл Қазақстанда қоныстанды, бірақ олардың мейлінше көп табан тіреген жерлері мыналар: Орталық Қазақстанда Есіл, Құпапөтпес, Терісаққан, Қума өзендерінің аңғары, Қорғалжын, Теңіз колдерінің төңірегі, Нұра өзені мен оның көптеген салаларының бойы; Шығыс Қазақстанда Шыңғыстау, Шұбартау даласы, Төқырау, Баканас өзендерінің бойы, Солтүстік Балқаш өңірі, Қарқаралы таулары және оның көптеген өзендері бар төңірегі, Ащысу. Нұра өзендерінің бас жағы, Қарасөр, Қатынкөл, Саумалкөл көлдерінің төңірегі, Баянауыл маңы мен Ертіс бөйі; Солтүстік Қазақстанда Кішіқарой және Ебейті көлдерінен бастап, одан әрі Есіл мен оның салалары бойымен батысқа қарай, Зеренді, Алабота, Жалбыркөл, Сәулекөл, Ақпан-бөрлі, Тайсары, Жабай, Жыланды өзендерінің т. б. бойы. Атығайлар Ұлпан Қарой, Бейті көлдеріне, одап әрі батысқа қарай Кіші Қарой, Алабота, Жамантұз, Төраңғыл көлдеріне шектесіп жатқан Есіл өзеніне дейінгі жайылымдарды мекепдеген, сондай-ақ олардың осы өзеннің оң жағалауында да бірнеше ауылдары болған. Мәлімет берушілеріміздің айтуына қарағанда, атығайлар Солтүстік Қазақстанға XVIII ғасырдың аяғында өздерінің кокшетаулық руластарынан көшіп келген. Атығайлар арасында Қарауыл руының да бірнеше ауылы болған.

Арғын — қазақ халқын құраған тайпалардың бірі.М.Тынышбаевтың айтуынша 20 ғ-дың басында 6 млн-ға жуықтаған қазақтар ішіндегі сан жағынан ең көбі де (890 мың адам) арғындар болған. Ежелгі қонысы — Ертіс, Нұра, Есіл, Торғай өзендерінің бойлары мен Балқаш көлінің солтүстігіндегі шөлейт өлке. Арғындардың арғы тегін «Орхон-Енисей» ескерткіштеріндегі жазуларда кездесетін «ұлық-арғұн», 5 ғ-дағы Қытай жазбаларында ұшырасатын Гаугуй (алун) тайпаларымен, моңғол тіліндегі «он» деген сан есімді білдіретін

«арғын» сөзімен байланыстыра қарастыратын да пікірлер бар. «Арғын» атауын көне түрік тіліндегі «батыс ғұн» дегеннен шықты дейтін де тұжырым бар.

Көне түрік тілінде «аргун» сөзі «көп», «қалың» мағынасын білдірген. Демек, бұл тұжырымдар әуел баста «басмыл» кейіннен «арғын» деп аталған елдің кезінде қазақ шежіресінде «құрама» деп аталатын қауымдастыққа ұқсас, әртекті рулардың одақтастарынан құрылған қалың ел болғанын көрсетеді. Қытайдың Таң патшалығы дәуіріндегі жылнамалардың бірінде қарлұқтардың бір ұлысы Сопы аталса керек. Осы «сопы» сөзі қазақ рулары ішінде тек арғын құрамына кіретін Мейрам сопы, Ақ сопы, Қарасопы, Сарысопы сияқты рулар аттарында ғана сақталған. Демек Түрік қағанаты кезінде Алтай таулары мен Аргун өзенінің арасында көп рулы басмыл тайпасының, кейіннен Тарбағатай, Алакөл, Іле маңын, соңғы ғасырларда Сарыарқа төскейін мекендеген қалың арғынның ата-тегі осы сопылардан таралуы да мүмкін [3, 78 б.].

Орта жүздегі Арғын тайпаларының бір бөлігі «Жеті момын», немесе «Бес момын», тайпа бірлестігі ретінде белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлының атақты «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде «Жеті момын» тайпалық бірлестігін құраған тайпалардың құрамы мен саны нақты берілген. Автор «Жеті момынға» Атығай, Қарауыл, Қанжығалы, Тобықты және Бәсентиіннің үш баласын (Айти, Байымбет, Жанай) кіргізген рудың (тайпаның) бірі. Ел аузында сақталған шежіре нұсқалары бойынша, Арғынның екінші әйелі Момын анадан Қарасопы, ал одан Қарауыл туылған [4, 25-26 б.]. Қарауылдар Арғын ішіндегі саны жағынан да, алар орны мен беделі жағынан да ірі тайпалардың біріне жатады. Қарауылдар қазақтың үш жүзінің басын қосқан ірі саяси тұлға, мемлекет қайраткері Абылай хан арқа сүйеген тайпа ретінде де белгілі.

Қарауылдардыңұраны — Қарақай деп көрсетіледі. Халық аузында сақталған кейбір шежіре үлгілерінде Қарақай — Қарауылдың әкесі ретінде айтылады. Бұл үлгі бойынша оның шығу тегі: Арғын — Қодан(Қотан жырау) — Дайырқожа (Ақжол) — Қарасопы — Қарақай — Қарауыл болып келеді. Қолда бар дерек мәліметтері негізінде Қарауыл тайпасының Құланшы (Қарт), Құрман, Бөлекей ру бірлестіктерінен құралатынына көз жеткіземіз. Құланшыдан (Қарттан) тарайтын Күшектің (Көшеннің) төрт ұлы Атқы, Жауар, Мөңтік, Сары және Құрманнан тарайтын Есенбай, Қараша, Әнәнәй, Қоңырша ел ішінде «сегіз ата» аталған Қарауыл руларын құрайды. Ал Бөлекейден тарайтын Құлымбет пен Түнқатар ұрпақтары бұл сегіз атадан бөлек таратылады. Сонымен, айтылғандарды кесте түрінде былай беруге болады: Құланшы руының кейбір шежірелік нұсқасы бойынша Жаулыбай руы Құланшыдан таратылады. Қарауыл тайпасының шежіресі туралы мәліметтер беретін кейбір деректерде Жаулыбай руы Құрманнан таратылады. М.Ж.Көпейұлы бойынша Қарауыл [Жанарыс - Қарақожа - Арғын (тоқалы Момыннан) - Қарасопы - Қарауыл]. Атқы, Жауар, Мүтібек, Сары, Иманай, Қараша, Бөлекей, Қарт. Бөлекейден - Құлымбет. Құлымбеттен: Бектауыл, Тоқтауыл. Тоқтауылдан - Ноғай, Ноғайдан - Тайыс, мұнан – Тілеуқабыл, мұнан Бататын (Балқатын), мұнан - Бадырақ - Қарабатырға келіп тоқтайды. Бектауылдан: Өтей, Мінгес (Мінкіс), Түрікпен. Өтейден - Күшкұт, онан - Сарғалдақ, онан – Боқан, онан - Сәттібай. [Қамшыдан - Жасқамыс, онан - Бөкенбай, онан - Елтоқ, онан - Жәпек, онан - Тосқон, онан - Молдабай қажы. Қарттан - Түнқатар, онан - Қалды, Қарауыл. Атқыдан (Атшыдан) - Көшін Қарауыл, сегіз атаның ұлы Қарауыл [5, 38-39 б.].

Қарауыл тайпасынан ерлігіне елі сүйсінген батырлар, ел тізгінін қолына алған билер, бүкіл қазаққа өнерімен танымал болған небір дүлдүл ақын-әншілер шыққан. Орта жүз рулары туралы сөз еткенде: «Қарауылдың ішінде өлең айтпа» деген сөздің сақталып қалуы да көп нәрсені аңғартса керек.

Қанай Құттымбетұлы, Қарауыл Қанай (шамамен 1695-1698) - би, шешен, батыр, қоғам қайраткері. Қазіргі Ақмола облысының Зеренді ауданында дүниеге келген. Орта жүздің Арғын тайпасының Қарауыл руынан шыққан. Атығай-Қарауылдың бас биі болған. Абылайхан мен Бұқар жыраудың ұсынысымен көп жыл Орта жүзде төбе би болған. 1771 жылы үш жүздің басшылары Абылайды хан сайлағанда, Қанайды ақ киізге орап, қараша би ретінде, қатар көтерген. Бізге ел ауызындағы әңгімелер мен тарихи

шығармалардың деректеріне қарағанда Қанай би Абылайдың ең жақын кеңесшілерінің бірі болған. Абылай хан Арқа жерімен қоштасып, екінші рет Түркістанға бет алғанда жанында көптеген батырлармен бірге Қанай би де аттаған. Қанай Құттымбетұлы Абылайдың көмегімен Ташкенттің бегі болып, қаланы билеп тұрған кезінде дүние салған, сүйегі Түркістанға, Абылай хан зиратының жанына жерленген. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділерінде» Қанай Құттымбетұлы жоңғарлармен болған шайқастарда ержүрек батыр, ірі қолбасшылардың бірі болғаны жөнінде баяндалады. Мағжан Жұмабаевтің «Батыр Баян» дастанының бір бөлімінде :

«Жиылды өңшең ноян ығай-сығай
Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай
Ту баста Абылайды хан көтерген
Қамқоры қарауылдың шешен Қанай
Жиналды өңшең бөрі Бурабайға
Бәрі де ел қорғаны - батыр билер
Аттанбай тек жатудантаппайпайда:
«Жүрелік, жаубасынар» - дегенсөзбен
Салады Қанайбиді Абылайға

Би Қанай аттанбайды хан Абылай
Келмесе қанды балақ батыр Баян» - деп әділ де көрегенбидің тұлғасы жарасымды сомдалған. 1999 жылдың тамызы айында Ақмола облысының жұртшылығы Қазақстанның XVIII ғасырдағы қоғам және мемлекет қайраткері Қарауыл Қанайбидің 300 мерей тойын кең көлемде атап өтті [6, 289-300 б.]. Біздің бір – бірімізге ғасыр ғана емес, жалпы адам баласына деген мейірбандылығымыз, шапқатымыз күні кешеге дейін қаймағы бұзылмай келсе және ол бұлайғы жат жаланды қайран етсе, оның алтын арқау, асыл өзегі сол аталар қастерлеп, қасиеттеген туыстық байланыстың бекемдігіне нәр алғандығы анық. А. Әбутәліпұлы айтқандай:

Азабын тартпас жылдың құрғақтары,
Жаз аптап, қыстау ызғар бұрғақтары.
Көкшенің атырабын қоңыстанған,
Атығай, Қарауылдың ұрпақтары.

Ата-текті білу туыстық ыстық сезімнің суынбауына, ағайын арасындағы ынтымақ-бірліктің бұзылмауына мықты дәнекер екенін дана халқымыз жақсы білген. Арғыннан тараған Қарауыл руының шежіресі тарих толқынымен үзілмей жалғаса берер. Қанай би мен Ақан сері сынды тарландардың ұрпақтары, аталардың ізгі жолын жалғастыратыны хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер мен сілтемелер тізімі:

1. Қонаев Д. Ақиқаттан аттауға болмайды. Алматы: Санат — 1994 ж. 13-14 беттер
2. Қашқари Махмұт. Түбі бір түркі тілі: Алматы: Ана тілі — 1993 ж. 110 бет
3. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа: Уральск: Аннонс — 1991 ж. 78 бет
4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Орынбор — 1911 ж. 24-25 бет
5. Көпейұлы М. Ж. Қазақ шежіресі. Алматы: Жалын — 1993 ж. 38-39 беттер
6. Даланың дара ділмарлары. Алматы: Қазақстан — 2001 ж. 298-300 беттер

АНДРОНОВ МӘДЕНИЕТІ КЕРАМИКАСЫНА ЖАЛПЫ СИПАТТАМА

О.А.АНДАСОВ,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті